

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

ОКРЕСЛЕННЯ ЕТНІЧНОГО АРЕАЛУ УКРАЇНЦІВ У СТАТИСТИКО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДЕРЖАВНИХ ТА НАУКОВИХ УСТАНОВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1850-1870-х роках

К. ГАЛУШКО

Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова

Анотація

У дослідженні розглядається розвиток уявлень про межі розселення українського етносу в зв'язку з початком складання етнографічних карт території Російської імперії у середині XIX ст. Джерелами для них слугували дані статистичного обчислення населення, а також конфесійні і мовні критерії розмежування між ареалами поляків, українців, білорусів та росіян, які використовувалися у працях П.Кеппена, М.Лебьодкіна, Р.Еркерта, П.Чубинського та ін.

Ключові слова: етнічний ареал, етнографічні карти, етнодемографія, статистика.

Аннотация

В исследовании рассматривается развитие представлений о границах расселения украинского этноса в связи с началом составления этнографических карт территории Российской империи в середине XIX в. Источниками для них послужили данные статистического исчисления населения, а также конфессиональные и языковые критерии разграничения между ареалами поляков, украинцев, белоруссов и русских, которые использовались в работах П.Кеппена, М.Лебедкина, Р.Еркерта, П.Чубинского и др.

Ключевые слова: этнический ареал, этнографические карты, этнодемография, статистика.

Summary

The study examined the development of ideas about the boundaries of the resettlement of the Ukrainian ethnos. In the middle XIX century begins drawing ethnographic maps of the territory of the Russian Empire. Statistical calculation of the population served as a sources for these data, but also had to develop criteria for distinguishing between the ranges of Poles, Ukrainians, Belorussians and Russian. In papers of P.Keppen, M.Lebedkin, R.Erkert, P.Chubynsky and others were used as religious, and linguistic criteria.

Key words: ethnic range, ethnographic maps, ethnodemography, statistics.

На державні кордони сучасної України суттєво вплинули політичні та етнічні конфлікти ХХ ст., проте в основі її державної території лежить етнічний ареал українців¹. Український національний рух, який став масовим з 1917 р., у своїх намаганнях визначити межі автономії суверенної держави спирався на здобутки етнографії, мовознавства та картографії XIX ст. У той час зусиллями статистиків, географів, етнографів, які працювали в офіційних та наукових установах, були складені етнографічні карти території Російської імперії². І попри постійне поборювання російською владою будь-яких проявів української окремішності, здобутки тодішніх учених дали чимало для національного самовиявлення українців, коли воно згодом перейшло у фазу політичної реалізації.

Зазначимо, що праці таких визначних учених середини XIX ст, як П.Кеппен, М.Лебьодкін, Р.Еркерт, П.Чубинський, привертали увагу сучасних дослідників, проте найчастіше в контексті історії географічних знань (П.Кеппен та Р.Еркерт) або вітчизняної етнографії (П.Чубинський). Нас, натомість, цікавить взаємозв'язок статистичних і географічних досліджень з окресленням етнічного ареалу українців.

Метою даної статті є огляд процесу визначення етнічного ареалу українців на основі статистико-демографічних відомостей дослідниками наукових та державних установ Російської імперії 1850–1870-х років. Частково цієї проблеми торкалися у своїх дослідженнях В.Кабузан, А.Бачинський, В.Наулко, В.Огоновський³, інші вчені, проте вона ще чекає поглибленого вивчення.

У міру розвитку етнографічних знань у Російській імперії в середині XIX ст. попередні адміністративні або загальногеографічні карти починають доповнюватися етнографічними. Це врешті дало можливість знову окреслити ті території, які були заселені українцями, і сформулювати в останній третині XIX ст. поняття «українські землі». Коли ми говоримо «знову», то маємо на увазі те, що Україна як окрема земля/країна вже була добре відома європейським географам і картографам. У XVI ст. вона позначалася на картах як «Русь», «Сарматія», «Україна» (Ucrania), а також назвами її земель – Галичина, Поділля, Холмщина і т.д. Від 1650-х рр. завдяки праці визначного французького картографа Гійома де Боплана «Опис України» назва «Україна» закріплюється серед звичних східноєвропейських топонімів, витісняючи інші. У XVIII ст. «карти України», як правило, показують усі тодішні українські етнічні землі від Сяну до Дону⁴. У Російській імперії адміністративних утворень з назвою «Україна» (окрім Слобідсько-Української губернії 1804–1830 рр.) не існувало, і до 1917 р. офіційною назвою українських земель залишалася «Малоросія». Вона позначала терени Малоросійського генерал-губернаторства з центром у Харкові (Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії)⁵. Малоросія, звісно, визначалася у географічних та етнографічних дослідженнях як «Лівобережна Україна»⁶, – але сама «Україна» на картах не фігурувала.

Етнографічні та статистико-демографічні дослідження середини XIX ст. були суттєвим підґрунтям для повернення «України» на карту. Їхньою метою було окреслити межі проживання «племен», що населяли Російську імперію, а також розширити наукові етнографічні та географічні знання і водночас розв'язати прагматичні адміністративні, політичні та військово-стратегічні завдання. Останні поклалися як на суто наукові заклади, зокрема Російське імператорське географічне товариство, так і на установи Міністерства внутрішніх справ та Генеральний штаб. Основними джерелами досліджень слугували статистичні дані, що збиралися МВС, фіскальними службами та релігійним відомством. Ця інформація містила дані як про чисельність податного населення, так і його віросповідання та (згодом) мову.

Оскільки на середину XIX ст. в офіційному вжитку побутувало твердження про єдиний російський народ, який складався з трьох «племен» великоросів, малоросів та білоросів, до яких часом за потребою додавали окремо «козаків» або «сибірських росіян», то виокремлення малоросів-українців мало суто «прикладний характер». Намагаючись владнати на своїх західних теренах «польське питання», імперська влада прагнула чіткіше визначити межі поширення нібито єдиного російського народу, усіх його «трьох гілок», що в різний час перебували під орудою польської шляхти. Специфіка Західного та Південно-Західного краю зумовлювала необхідність докладного територіального розмежування між ареалами проживання поляків, малоросів та білоросів. Масові статистичні дані показували, де власне починається (сучасною мовою) етнічна Польща, а де – ті землі колишньої Речі Посполитої, в котрих поляки становлять лише панівну верству, а більшість корінного населення – були «племенами російського народу». Такі наукові аргументи могли сприяти імперській владі в її політичній риторичній спрямованій проти спроб відновлення польської державності у її історичних межах перед поділом Речі Посполитої.

Отже, створення етнографічних карт давало змогу чіткіше окреслити етнічні ареали слов'янських етносів в Російській імперії. Ці дослідження підтверджували, що простір проживання малоросів суттєво більший за межі історичної Гетьманщини-Малоросії,

обіймаючи ще Південно-Західний край, Новоросію та частково Бессарабію, частину Західного краю, Царства Польського (Привіслянського краю), інші землі від Слобідської України до Волги. Згодом саме це й дало підстави діячам українського національного руху запровадити за нових історичних обставин термін «українські землі», який включав усю етномовну територію українців під владою двох імперій – Російської та Австрійської, а Павлу Чубинському обґрунтувати слова свого вірша «Ще не вмерла України...» – «... від Сяну до Дону» відповідними науковими аргументами.

Але на підставі чого створювалися ці нові карти? Які існували критерії, щоб чітко відрізнити малоросів-русинів-українців від росіян, поляків чи білорусів? З одного боку, в Росії офіційно вважалося, як ми вже згадували, що великороси, малороси і білоруси – лише складові єдиного російського народу, і тому їх «розрізнити» не надто вже й прагнули. Поляків відрізняла від східних слов'ян насамперед конфесійна ознака – сповідання католицизму. Але оскільки частина білорусів та малоросів є католиками або колишніми уніатами (в Російській імперії ця конфесія була заборонена Миколою I, а її прихильники обернені на православних), цієї ознаки виявилось недостатньо. Не підходив цей критерій і для Галичини, де місцеві русини не були ані поляками, ані православними. Тому у середині XIX ст. учені дедалі більше схиляються до мовного критерію. Саме визначення мови населення на перехідних, етнічно мішаних територіях і дало можливість надалі окреслювати етнічні ареали.

У Росії збиранням і обробкою етностатистичних відомостей в межах усєї імперії одним з перших почав опікуватися визначний учений, академік П.І.Кеппен. У 1851 р. ним була опублікована перша в Росії карта етнічного складу (за ознакою «племінної приналежності») населення європейської частини імперії. В основу цієї карти були покладені матеріали статистичної VIII ревізії 1834 р. (загальний перепис населення в Росії відбувся лише у 1897 р.), а також адміністративно-поліцейських обчислень і церковного обліку 40-х років XIX ст. Однак тут не наводилися дані про чисельність і розселення росіян, українців і білорусів, ареали яких на карті так і залишилися незафарбованими і недиференційованими між собою⁷. Тому ми могли б взагалі не згадувати про цю роботу, якби П.І.Кеппен інтенсивно не збирав матеріали про всі ці етноси, якими потім активно скористалися⁸; але він так і не встиг залучити їх до своїх праць. Його дані містять інформацію про етнічний склад мешканців у кожному окремо взятому населеному пункті.

Досліджень про етнічний склад населення Росії більш раннього періоду, включаючи сюди й українців, до цього взагалі не було, хоча в архівах збереглися дані про чисельність і розселення українців з початку XVIII ст. Вони будуть опрацьовані лише набагато пізніше радянським ученим-етнодемографом В.Кабузаном⁹. Чималий інтерес представляє ґрунтовна стаття М. Лебьодкіна «Про племінний склад народонаселення Західного краю Російської імперії»¹⁰. Тут на підставі церковно-парафіяльних списків, складених місцевим духовенством з ініціативи П.І.Кеппена в 1857–1858 рр., зроблено спробу визначити національний склад жителів так званого Західного краю (Вітебської, Могилевської, Мінської, Віленської, Ковенської, Гродненської, Київської, Волинської та Подільської губерній). Автор наводить погубернські і поповітові цифри етнічного складу населення. Однак, незважаючи на всю цінність зазначеної роботи, не можна не визнати, що М.Лебьодкін виявився не в змозі критично осмислити й узагальнити відомості церковної статистики. У парафіяльних списках священиків у графі про національність нерідко вказувалися найменування давно зниклих племен: бужани, поляни, ятвяги, кривичі, чорноруси, волиняни, тиверці, навіть уличі і хорвати! Автор лише акуратно підсумував і систематизував результати церковного обчислення 1857–1858 рр., не зробивши жодного критичного аналізу, і зберіг назви всіх перерахованих племен. Такий аналіз не був здійснений і набагато пізніше. Дані, опубліковані Лебьодкіним,

широко використовувалися в науковій літературі протягом другої половини XIX ст. Під вплив його відомостей потрапили такі визначні вчені, як П.П.Семенов-Тян-Шанський, В.А.Обручев, Р.Ф.Еркергт і чимало інших, хоча згадки про східнослов'янські племена усе ж були ними зняті, а їх «представників» віднесено до українців або білорусів¹¹.

Для більш чіткого виявлення етнічної структури населення Росії в 40–60-х роках XIX ст. чимало було зроблено офіцерами Генерального штабу. У 1848–1858 рр. ними було випущено 17-томне видання під загальною назвою «Військово-статистичний огляд Російської імперії», підготовлене при I відділенні Департаменту Генерального штабу працею офіцерів Генерального штабу¹². У цьому виданні в статистичних розділах представлені дані VIII–X ревізій, а також церковного і поточного адміністративного обліку за 1847–1848 рр., значною мірою уточнені. Інакше кажучи, в ході складання оглядів відомості, почерпнуті з різних джерел, як правило, перевірялися і коригувалися на місцях.

Для нас особливий інтерес становлять дані «оглядів» про український етнос. «Огляди» дають можливість зробити висновок, що українці, які проживають невеликими групами серед чисельно переважаючого, як правило, російського населення, вже тоді піддавалися асиміляції і в дореформений час втрачали багато елементів своєї національної культури, зокрема мову. Так, у Саратовській губернії «малоросіяни, – як зазначалось в огляді, – забувають свій колишній костюм, змінюючи його на одяг російських селян»¹³. Українське ж населення, що проживало компактно на великих територіях у губерніях з переважно російським населенням, піддавалося впливу росіян далеко не такою мірою. Так, у Курській губернії «росіяни зрідка вступають у шлюб з малоросами і назад, від цього, треба думати, що довго ще ці два племена не зіллються остаточно»¹⁴. У тому ж огляді Курської губернії повідомляються поповітові дані про чисельність і станово-класовий склад українського населення.

Якщо відомості «оглядів» співвідносилися переважно з результатами VIII ревізії (1834 р.), то показники наступного масового опису території Росії офіцерами Генерального штабу, здійсненого в 1858–1868 рр., базувалися вже на матеріалах X ревізії (1858 р.), які були доповнені відомостями церковного і поточного адміністративного обліку¹⁵. Значну цінність має опис Гродненської губернії П.Бобровського¹⁶. Тут наводяться дані про чисельність і розміщення трьох основних етносів на території губернії: українців, білорусів і поляків. Автор відзначає, повідомляючи конкретні поповітові цифрові дані, що в північній її частині, «тобто в повітах Слонімському, Волковиському, а також частинах Білостоцького, Сокольського і Гродненського живуть чорноруси, що говорять з невеликими змінами білоруською говіркою». У південній же частині губернії «в повітах Пружанському, Кобринському, Брестському і Вельському мешкають нащадки деревлян і бужан, що розмовляють малоросійською мовою, говірками пінською і волинською», а в повітах Вельському і Білостоцькому живе багато поляків¹⁷. Однак з цілої низки губерній (Воронезька, Катеринославська, Чернігівська) в «описах» не дається вичерпних відомостей про етнічний склад населення.

У пореформені роки в Росії була опублікована низка робіт з етнічної демографії та статистики населення, зокрема українського. Слід зупинитися на праці Р.Ф.Еркергта¹⁸. Його робота має ту ваду, що автор дотримується тут сумнівної точки зору на співвідношення етнічної і конфесійної приналежності населення західних губерній Росії. Р.Ф.Еркергт вважав, що все слов'янське католицьке населення там було польським за національністю. Він писав з цього приводу: «Ніщо в західних губерніях Росії не визначає риси, що відокремлюють російську народність від польської так чітко і правильно, як розходження віросповідання. Всі слов'янські мешканці православного віросповідання – росіяни, а католики – поляки»¹⁹. Тут, звісно, маються на увазі українці і білоруси, оскільки в статистиці пореформеної Росії

росіяни поділялися на великоросів, малоросів і білорусів. Р.Ф.Еркерт, щоправда, припускає, що його твердження може бути застосоване більшою мірою до Правобережної України, аніж до Білорусії, де національна самосвідомість білорусів і українців була виявлена слабкіше. Все ж автор припустився явної помилки, оскільки на території імперії мова, в кінцевому рахунку, виявилася набагато точнішим і чіткішим етнічним позначником для виокреслення українців, ніж конфесійна приналежність.

У Галичині (до 30-х років ХХ ст.) і в Царстві Польському (до 70-х років ХІХ ст.), де національно-релігійне домінування поляків-католиків над українцями відбувалося протягом низки століть, зміна українцями конфесії (перехід з греко-католицизму в римо-католицизм) часто супроводжувалась і зміною мови (української на польську) і призводила, врешті, до зміни етнічної самосвідомості та етнічної приналежності українців, які ставали поляками в очах інших і за своїм власним переконанням. Відзначимо, що навіть у Галичині католики, які зберегли українську мову, ще не могли розглядатися як поляки за національністю. У Росії ж завершення процесу полонізації певною мірою гальмувалось урядовою політикою боротьби з польським «сепаратизмом». У ХІХ ст. дедалі більші групи українців і білорусів поверталися у православ'я. Отже, про стійкість і навіть незворотний характер процесу полонізації можна говорити, але з певними застереженнями, лише відносно великого дворянства, частини дрібної шляхти і населення великих міст Правобережної України та Білорусії (таких, як Вільно, Гродно, Брест, Білосток, Луцьк, Житомир та ін.).

І справді, Р.Ф.Еркерт нарахував на кінець 50-х років ХІХ ст. у дев'яти західних губерніях Росії 1257 тис. поляків. Він припускає, однак, що якщо в якості основного етнічного позначника використовувати мову, то це число скоротиться до 1 млн. осіб. Саме цей останній показник і фігурує у М.Лебьодкіна. А.Ф.Ріттіх на ту саму дату (1858 р.) у своєму «Атласі» повідомляє цифру – 946 тис. осіб, а В.А.Обручев у «Статистичному огляді Росії» – 926 тис. Матеріали ж церковного обліку та звіти губернаторів показують, що в 1858 р. на цій же території було 636 тис. поляків, а за даними перепису 1897 р. їх там само налічувалося 886 тис.²⁰

Тоді ж був опублікований «Атлас» А.Ф.Ріттіха²¹. У ньому містяться таблиці конфесійного та національного складу населення дев'яти західних губерній імперії. Автор залучив широке коло джерел, використовував матеріали церковного обрахунку, адміністративно-поліцейських обчислень, праці П.І.Кеппена й «огляди», складені офіцерами Генерального штабу. Хоча А.Ф.Ріттіх неодноразово посилається на матеріали П.І.Кеппена, але явну перевагу все ж віддає даним Генерального штабу і М.Лебьодкіна. Дані М.Лебьодкіна А.Ф.Ріттіх застосував в обробленому вигляді. У нього вже не згадуються поляни, древліяни, волиняни і т.п. Проте надмірно довірливе ставлення до такого етнічного маркера, як віросповідання жителів, і недооцінка тих даних П.І.Кеппена, що ґрунтуються на ознаці «народної мови», привели його до неправильних висновків.

Цифри М.Лебьодкіна використані також у роботі Н.Столпянского, присвяченій населенню дев'яти західних губерній Європейської Росії. Жодного критичного аналізу наведених матеріалів автор не дає. Те саме можна сказати і про відомості, наведені в «Географічно-статистичному словнику», виданому за редакцією П.П.Семенова-Тян-Шанського, а також у вже згаданому «Військово-статистичному збірнику». Однак деякі народи в цьому виданні об'єднані в укрупнені групи, а чисельність кожного з них окремо не вказується. Так, росіяни, українці і білоруси включені в загальну рубрику «росіяни». Дані за 1858 р. у роботі наводяться не завжди. Так, по Таврійській губернії використовували пізніші показники або ж середини 60-х років ХІХ ст., не співставні з даними середини 1850-х років у зв'язку з масовою еміграцією близько 200 тис. кримських татар до Туреччини після Кримської війни у 1860-1862 рр.

Це свідчить про те, що період 40-50-х років XIX ст. досліджено в російській статистичній літературі недостатньо. Особливо слабо представлені дані про українців, незважаючи на те, що російська статистика того часу володіла ґрунтовними даними про чисельність і розміщення українського населення.

У 60-70-ті роки XIX ст. найбільш плідним ученим, який займався вивченням етнічного складу населення Росії, залишався А.Ф.Ріттіх. Він продовжив справу, успішно розпочату, але не завершену М.І.Кеппеном. Однак на відміну від останнього, А.Ф.Ріттіх збирав матеріал лише по деяким регіонам. У 1864 р. ним було опубліковано працю про етноконфесійну та етнічну структуру населення Люблінської та Августовської губерній. Автор робить спробу встановити українсько-польський етнічний кордон за даними початку 1860-х рр. і порівнює його з кордоном між східними і західними слов'янами давньоруського періоду. В результаті у нього намалювалася наочна і достовірна картина інтенсивної колонізації українського і литовського населення цього регіону у XIII–XIX ст.

А.Ф.Ріттіх критикує і точку зору Р.Еркерта, згідно з якою усіх католиків на цій території слід було відносити до поляків за національністю, а уніатів – до українців і білорусів. На думку А.Ф.Ріттіха, «хоча релігія і може служити підрозділом населення на племена, але вона не може проводити остаточну розділову риску і перебуває в тісному зв'язку з говіркою народу, його звичаями, звичками і іншими ознаками етнографії», і далі він зазначає, що «Еркерт, приймаючи релігію за розділову риску племен, зарахував до народності російської лише греко-уніатів»²².

У 1875 р. А.Ф.Ріттіх опублікував докладні поповітові дані про етнічний склад населення Росії (крім Сибіру і Середньої Азії) станом на 1867 р.²³ Український етнос тут вказаний особливою графою. В цьому відношенні праця А.Ф.Ріттіха становить особливий інтерес. У ній вперше в російській історіографії містяться досить докладні дані про українців. Однак не можна не відзначити, що в дослідженні міститься чимало неточностей. Так, у Таврійській губернії всі українці віднесені до росіян, хоча перші тут тоді абсолютно переважали. В Костянтиноградському повіті Полтавської губернії, навпаки, не вказані російські селяни-однодворці, хоча їх тут було чимало. Тоді ж, у 1875 р., А.Ф.Ріттіх опублікував «Етнографічну карту Європейської Росії»²⁴. Від карти П.І.Кеппена вона відрізняється більшим масштабом і охопленням ширшої території (тут показані західні губернії Росії, Фінляндія і Закавказзя). Крім того, тут вперше виділені території переважного розміщення росіян, українців і білорусів.

Аналіз «Етнографічної карти» А.Ф.Ріттіха й опублікованих ним статистичних даних показує, що в основу їх, крім джерел, безпосередньо зібраних автором, було покладено величезний статистичний матеріал, накопичений внаслідок проведення обстежень 50–60-х років XIX ст. По-перше, це дані, зібрані П.І.Кеппеном для нової «етнографічної» карти і, зокрема, невикористані ним церковно-приходські списки священників та матеріали місцевих адміністративних обчислень, передані вченим Російському географічному товариству. По-друге, це результати «описів» офіцерів Генерального штабу 1860-х років. Особливу цінність для А.Ф.Ріттіха представляли описи західних губерній Російської імперії. По-третє, А.Ф.Ріттіхом були залучені списки населених пунктів, складені в ті ж роки Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ. З цього видно, що він опинився у надзвичайно сприятливому положенні при складанні етнічної карти, оскільки зміг залучити найрізноманітніші джерела різного ступеня точності і достовірності.

Варто також зупинитися на діяльності визначного українського етнографа, автора нашого національного гімну П.Чубинського. Його найвідоміша праця у досліджуваній царині – «Праці етнографічно-статистичної експедиції до Західно-руського краю»²⁵. Використовуючи дані про віросповідання та рідну мову, П.Чубинський намагався визначити етнічну структуру

населення Правобережної України (Київської, Волинської та Подільської губерній) на 1870 р. Відомості Чубинського про євреїв, німців, росіян, молдаван і чехів не викликають скільки-небудь серйозних заперечень. Проте основна увага в його роботі приділена домінуючому в регіоні етносу – українцям, у визначенні числа яких виникла низка спірних і не до кінця розв’язаних питань. Автор стверджував, що переважна частина україномовного католицького населення там може бути віднесена до українців, оскільки навіть перейшовши в католицизм, вона не втрачала рідної мови і не опанувала досить добре польську. Повністю сполонізованим, на думку Чубинського, можна вважати тільки спадкове дворянство. Інакше йшла справа з численною дрібною шляхтою. Спочатку вона почала охоче засвоювати польську культуру і мову, отримуючи в результаті зміни своєї етнічної приналежності певні соціально-економічні привілеї і переваги. Однак «зі знищенням Речі Посполитої вона виявилася більш не потрібною панам. Економічний стан зблизив її з народом, якому вона дорівнювала за своїм розумовим розвитком. Від цього стався зворотний рух у шляхти. Вона дедалі більше втрачає свій полонізм»²⁶. Ці спостереження П.П.Чубинського, що діаметрально протилежні помилковій точці зору Р.Ф.Еркерта, становлять великий інтерес і загалом підтверджуються всім ходом етнотомографічних процесів серед українського етносу на Правобережній Україні після придушення польського повстання 1863 р. На підставі досліджень П.Чубинського та мовознавця К.Михальчука було складено карту «Південно-руських говірок», що увійшла до видань Південно-західного відділу Російського географічного товариства²⁷.

Проаналізовані нами дослідження дали змогу загалом окреслити той етнічний ареал українців, який став основою для територіальних окреслень української автономії, а згодом і національної державності у нових історичних обставинах ХХ ст. Попри часом прикладний характер статистико-демографічних досліджень 1850–1870-х років, їх адміністративну та військово-стратегічну мотивацію російської імперської влади, їхні результати відіграли значну роль у процесі формування засад ідеології українського руху, дискусіях і конфліктах з приводу формування території української держави та змісті майбутніх міжнародно-правових документів, які закріплюють державний суверенітет України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Бойко О. Д. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921). – К., 2007. – С. 8.
- ² У даній роботі ми не розглядаємо етнічне картографування в Австрійській імперії (Австро-Угорщині), оскільки воно заслуговує на окреме дослідження.
- ³ Кабузан В. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения: 20-е годы 18 в. – 1989. – М., 2006; Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР. – К., 1965; Огоновський В. Населення західних областей Української РСР // Економічна географія. – К., 1968. – Вип. 4.
- ⁴ Україна на стародавніх картах / Під ред. Я. Дашкевич та ін. – Ч. 1. – К., 2006.
- ⁵ Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. П. Семенова-Тян-Шанского. – Т. 6: Малороссия. – СПб., 1903.
- ⁶ Там же. – С. 5.
- ⁷ Кетпен П. И. Этнографическая карта Европейской России. СПб., 1851. Зал картографії НБУВ.
- ⁸ Кетпен П. И. Об этнографической карте Европейской России. – СПб., 1852; *его же*. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861.
- ⁹ Кабузан В. Указ. соч.
- ¹⁰ Лебедин М. О племенном составе народонаселения Западного края // Записки Русского географического общества. – СПб., 1861. – Кн. XIII. – С. 131–160.

- ¹¹ Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1863–1885. – Т. I–V; *Обручев В. А.* Военно-статистическое обозрение России // Военно-статистический сборник Российской империи. – СПб., 1871. – Вып. IV: Россия. – С. 94–95; *Эркерт Р. Ф.* Взгляд на историю и этнографию западных губерний России. – СПб., 1864.
- ¹² Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1848–1858. – Т. 1–17.
- ¹³ Там же. – СПб., 1852. – Т. V, Ч. IV. – С. 65.
- ¹⁴ Там же. – СПб., 1850. – Т. XIII, Ч. III. – С. 43.
- ¹⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – СПб., 1859–1868. – Т. I–XXV.
- ¹⁶ Там же. – СПб., 1863. – Т. V.
- ¹⁷ Там же. – С. 622–623.
- ¹⁸ *Эркерт Р. Ф.* Указ. соч.
- ¹⁹ Там же. – С. 6.
- ²⁰ Там же. – С. 56.
- ²¹ *Риттих А. Ф.* Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. – СПб., 1863.
- ²² *Риттих А. Ф.* Приложение к материалам для этнографии Царства Польского. Губернии Люблинская и Августовская. – СПб., 1864. – С. 26–27.
- ²³ *Риттих А. Ф.* Племенной состав контингентов русской армии и мужского населения Европейской России. – СПб., 1875.
- ²⁴ *Риттих А. Ф.* Этнографическая карта Европейской России. – СПб., 1875.
- ²⁵ *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел: материалы и исследования. – СПб., 1872. – Т. 7.
- ²⁶ Там же. – С. 232–233.
- ²⁷ Карта южнорусских наречий и говоров. 1871. Зал картографії НБУВ.